

ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ ОКУПАНТА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (СЕРЕДИНА ХХ СТ.)

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF THE OCCUPIER DURING MILITARY OCCUPATION (MID-20th CENTURY)

Рекотов П.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства
Запорізької державної інженерної академії

У статті розглянуто вимоги норм міжнародного права щодо прав і обов'язків окупанта під час здійснення військової окупації станом на середину ХХ ст. Визначені їх особливості стосовно цивільного населення, військовополонених, заволодіння і використання державної та приватної власності, щодо виплат контрибуцій, застосування репресалій. Зазначено обов'язок окупаційної влади вживати заходів з метою налагодження громадського і господарського життя, заборону на включення окупованої території до складу держави-окупанта.

Ключові слова: військова окупація, права й обов'язки окупанта, реквізиції, контрибуції, військовополонені, репресалії.

В статье рассмотрены требования норм международного права относительно прав и обязанностей оккупанта при осуществлении военной оккупации по состоянию на середину XX столетия. Определены их особенности касательно гражданского населения, военнопленных, завладения и использования государственной и частной собственности, относительно выплат контрибуций, применения репрессалий. Отмечена обязанность оккупационной власти принимать меры для налаживания общественной и хозяйственной жизни, запрет на включение оккупированной территории в состав государства-окупанта.

Ключевые слова: военная оккупация, права и обязанности оккупанта, реквизиции, контрибуции, военнопленные, репрессалии.

The article considers the requirements of international law for rights and obligations of the occupier during military occupation in the mid-20th century. It's defined the characteristics of the requirements concerning the civilian population, prisoners of war, possession and use public and private property, indemnity, reprisals. It is mentioned in article the obligation of occupation authorities to take measures to establish public and economic life, prohibition on integration of occupied territory into state-occupier.

Key words: military occupation, rights and obligations of the occupier, requisitions, indemnity, prisoners of war, reprisals.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сьогодення є вдосконалення норм міжнародного гуманітарного права, оскільки, з одного боку, сучасний світ не відрізняється тенденцією до зменшення міжнародних збройних конфліктів, а з іншого, Україна вже кілька останніх років є активним учасником одного з них. Зважаючи на це, важливий науковий та практичний інтерес становить дослідження і врахування історичного правового досвіду щодо здійснення військової окупації і, зокрема, прав і обов'язків окупанта, що визначалися нормами міжнародного права до середини ХХ ст., як основи сучасної системи юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів.

Стан опрацювання. Цілий ряд робіт загального і спеціального характеру, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, відображає проблеми правової регламентації режиму військової окупації: зокрема це праці М. Догеля, Е. Сімсона, О. Ейхельмана, Ф. Мартенса, Р. Хайрова, І. Арцибасова, Ф. Кальсховена, С. Коровіна, Ю. Колосова, В. Кузнецова, М. Цюрупи, В. Дяченко, І. Жаровської, Ж. Хенкеркса, В. Шуршалова, О. Марусяка. Останнім часом тематики виникнення і розвитку військової окупації як правового інституту та еволюції законів і звичаїв війни у своїх працях торкався Р. Хайров. Теоретико-правова характеристика норм і принципів національного і міжнародного права дана О. Вовком [1]. І. Макаров приділив увагу міжнародно-правовому аналізу режиму окупації [2].

Мета статті. Вагомим є внесок згаданих дослідників та інших науковців у вивчення проблем, пов'язаних із військовою окупацією, однак вимоги норм міжнародного права щодо прав і обов'язків окупанта під час здійснення військової окупації у зазначений період предметом окремої наукової розвідки не були. Висвітлення саме цього аспекту і є метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. Цивілізоване суспільство на середину ХХ ст. мало цілий комплекс норм міжнародного права («права війни», «законів війни», «законів і звичаїв війни», «міжнародного військового права»),

закріплений у Гаазьких (1899 і 1907 р.) і Женевській (1949 р.) конвенціях про закони і звичаї війни, що визначали права й обов'язки воюючих сторін під час здійснення військової окупації і передбачали політичну, матеріальну, моральну відповідальність держави-окупанта та кримінальну відповідальність винних фізичних осіб. Воюючі сторони мали дотримуватись і враховувати певні положення.

Під час здійснення військової окупації влада законного уряду на захопленій території не може функціонувати, але це не значить, що він втрачає права суверенітету на цю територію [3, с. 289].

Юридично, окупована територія держави продовжує знаходитись під її верховною владою і становить її невід'ємну частину. Держава не має можливості управляти своєю територією лише фактично, внаслідок того, що на ній панують окупаційні війська, які впроваджують своє управління. Тому населення окупованої території не змінює свого громадянства, але змушене підкоритись владі окупанта. Окупант представляє на захопленій території не окуповану державу, а лише свою власну владу. Окупована держава не передає своєї влади над територією окупанту. Відомий німецький правознавець Ф. Ліст писав, що окупація «має своїм наслідком лише фактичну і тимчасову заміну правомірної державної влади державною владою окупаючого тією мірою, в якій війська останнього в змозі проявити свою владу» [4, с. 418].

У літературі, однак, є розбіжність у поглядах щодо юридичної природи необхідності населення коритись владі окупанта. У ХІХ ст., коли визнавалось за державою «право» на війну, один із західних вчених – Корсі – вважав, що юридичний обов'язок населення коритись волі окупанта витікає з договору між окупантом і населенням, відносини між якими нагадують договір між тим, хто полонив, і полоненим, звільненням під чесне слово на свободу [5, с. 416]. Інший юрист, М. Догель, писав, що окупант – це представник міжнародного союзу держав, якому доручено управління краєм. У зв'язку з цим обов'язок на-

селення підкоряться окупанту М. Догель виводив із принципу міжнародного спілкування [6, с. 121, 129–130].

Напередодні Другої світової війни міжнародні угоди не встановлювали для населення обов'язку коритися окупанту. Отож, права населення, яке знаходилося на окупованій території, могли бути лише обмежені до певної міри, що викликано присутністю на цій території реальної сили окупанта, і це примушувало мирних жителів коритися певним вимогам.

Очевидною була різниця між тимчасовою військовою окупацією і дійсним придбанням території внаслідок завоювання і скорення [7, с. 416]. Ще в 1758 р. Е. де Ваттель сформулював відмінність військової окупації від завоювання, зазначивши, що військовий окупант може придбати право суверенітету замість первинного і законного суверена лише після остаточного завоювання країни чи після відмови законного суверена від своїх прав за остаточним договором [8, с. 154].

Оскільки окупант, фактично здійснюючи владу, має право лише на управління окупованою територією і населенням, то він не може, доки продовжується війна, ані утворити на цій території самостійної держави, ані анексувати її, ані розділити її з політичною метою на два адміністративні райони. Тому зрозуміло, що обов'язок жителів коритися зумовлюється не внутрішнім правом їх держави і не міжнародним правом, але військовим законодавством окупанта. Та влада окупанта над населенням не є обмеженою, оскільки ст.ст. 23, 44, 45 Гаазького положення ясно встановлюють, що окупанту заборонено примушувати жителів брати участь у військових діях, спрямованих проти їх країни, або давати відомості про її армію чи інші засоби оборони [9, с. 26]. Окупант не може також примушувати населення скласти присягу на вірність. Таким чином, оскільки влада його не є суверенною, населення не зобов'язане щодо нього навіть тимчасовою вірністю.

Окупант має право проводити у жителів ревізії і вимагати виплати контрибуцій. Їх стягнення на війні витікає з того принципу, що війна має годувати війну. У Гаазькому положенні 1907 р. це питання отримало таке рішення: було встановлено норму, яка побудувала його розв'язання на цілковито новій основі. Принцип, за яким війна має годувати війну, зберігався. Однак Гаазьке положення створювалось під впливом вимог про те, щоб тягар війни було покладено на саму державу, а не на окремих громадян цієї держави, і що контрибуції і ревізії мають допускатися лише тією мірою, якої це вимагає військова необхідність. Незважаючи на те, що, як і раніше, противник міг заволодіти деякими видами державного рухомого майна, а також прибутками від державного нерухомого майна, тепер ревізії необхідно було оплачувати готівкою, а у разі неможливості зробити це – підтверджувати факт їх стягнення розпискою [9, с. 26].

За будь-яких умов окупант не має права відправляти місцевих жителів до своєї країни на примусові роботи, проте може збирати податки, мито та інші збори, встановлені на користь держави законним урядом. Та в цьому разі він, згідно зі ст. 48 Гаазького положення, має, за можливості, керуватися наявними в цій області податковими правилами; на нього покладається також обов'язок нести витрати по управлінню захопленою територією, причому розміри цих витрат мають відповідати тим, які ніс законний уряд [10, с. СХVIII].

Тут же отримало законодавчий вираз правило, згідно з яким жодне загальне стягнення, грошове чи інше, не може накладатись на все населення за ті дії окремих осіб, за які не може передбачатись колективна відповідальність населення.

З огляду на те, що під час окупації влада над територією фактично переходить у руки окупанта, останній може на цей період змістити всіх урядових посадових осіб і службовців муніципальних закладів, які не пішли

із противником, що відступає. З іншого боку, він не має примушувати їх виконувати свої функції під час окупації, якщо вони відмовляються від цього, за винятком випадків, коли того вимагає військова необхідність. Якщо ж ці особи виявляють згоду служити під владою окупанта, останній може примусити їх скласти присягу на покору, але не на вірність. Отже, не може примушувати їх до того, щоб вони виконували свої функції від його імені, але може не допустити виконання їх від імені законного уряду.

Щодо становища судових органів під час окупації. Пункт «3» ст. 23 Гаазького положення [10, с. СХV], згідно з англійським та американським тлумаченням, забороняє окупанту, який захопив територію противника, оголошувати такими, що втратили силу, призупиненими чи позбавленими судового захисту права і вимоги підданих супротивної сторони; ст. 42 передбачає, що окупант має поважати чинні в країні закони, якщо тільки до того немає нездоланих перешкод. У разі необхідності він може вводити військові суди замість звичайних судів. У тих же випадках, коли він допускає здійснення правосуддя звичайними судами, тим не менш може, оскільки це необхідно у військових цілях чи для підтримання суспільного порядку і безпеки, тимчасово змінювати закони, зокрема кримінальні, як матеріальні, так і процесуальні.

Окупант може звільнити з посад суддів так само, як і інших посадових осіб. Але в цьому разі він має на їх місце тимчасово призначити інших осіб. Якщо судді виявляють готовність служити під його владою, він має визнавати їх незалежність за законами країни. У будь-якому разі він не має права примушувати суди виносити свої рішення від його імені, хоча, з іншого боку, він не зобов'язаний дозволяти їм виносити рішення від імені законного уряду.

Військова окупація передбачає певні правила щодо заволодіння і використання державної та приватної власності супротивника.

Згідно з чинними у XIX ст. нормами міжнародного права, воюючі могли заволодіти всією державною та приватною власністю противника, яку вони знаходили на ворожій території. Напередодні Другої світової війни вже діяли інші норми, оскільки виникла необхідність розрізняти власність рухомої і нерухомої, державної і приватної та різновиди державної та приватної власності.

Заволодіння державною нерухомою власністю не є законним доти, доки територія, на якій знаходиться ця власність, не стала в результаті її анексії державною власністю окупанта. У період однієї тільки військової окупації території противника воюючий не може продавати чи іншим чином відчужувати державні землі і споруди противника, але може користуватись їх продукцією і прибутками від них. Щодо суспільних будинків, нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі супротивника і знаходяться на окупованій території, за окупантом визнаються лише права управління і користування (узурпукт). Він зобов'язаний зберігати основну цінність цих видів власності і керувати нею відповідно до правил користування. Отже, він може продавати урожай, зібраний на державних землях, ліс, вирубаний у державних лісах, здавати в оренду на час окупації державну землю і будинки і т.п. Однак він має лише право володіння і тому не має використовувати це право марнотратно і недбало, так, щоб зменшилась основна цінність цієї державної власності.

Нерухома власність общин, релігійних, благодійних та інших подібних до них організацій (освітніх, художніх, наукових закладів) прирівнюється до приватної власності.

Воююча сторона може заволодіти всією державною рухомою власністю противника за умови, що ця власність прямо чи побічно може бути використана для військових дій. Приватна нерухома власність за жодних умов не може бути обернена у свою власність воюючим, який окупує країну. Твори мистецтва та науки і історичні пам'ятки також за жодних умов і обставин не мають бути обернені

противником у свою власність чи використані для військових операцій. Будь-яке захоплення таких творів і пам'яток заборонено. Тому, хоча метал, з якого вилита яка-небудь статуя, може, й дуже потрібен для лиття гармат чи інших потреб, статуя не може бути використана для цієї мети (ст. 56 Гаазького положення) [10, с. СХІХ].

Приватна особиста власність, що не відноситься до військових матеріалів і являє собою засоби руху, які можна було б використати для військових дій, захопленню не підлягає.

Воюючий може знищувати будь-яку власність противника, якою він має право володіти. Для того, щоб запобігти використанню цієї власності противником, відступаючі війська можуть знищувати зброю, бойові припаси, продовольчі запаси і т.п., які вони захопили у противника чи отримали шляхом ревізиції і не в змозі вивезти з собою. Але вони не мають права знищувати продовольчі запаси, що є у приватних осіб (жителів) держави противника, бажаючи таким чином завдати противнику використати ці запаси в майбутньому. Командуванню не дозволяється також ревізувати продовольчі запаси з метою їх знищення, оскільки ревізиції дозволені лише для потреб армії.

За тривалу історію війн склався певний порядок поводження з військовополоненими, пораненими і мертвими воїнами. У стародавні часи військовополонених можна було вбивати. Досить часто їх дійсно по-варварськи вбивали на місці чи приносили в жертву богам. Коли їх милували, як правило, обертали у рабство і лише у виняткових випадках звільняли. Воюючи робили також обмін військовополоненими чи звільняли за викуп.

У часи пізнього середньовіччя з ними часто поводитись ще дуже жорстоко, але, як правило, їх не вбивали. Зі зникненням в Європі рабства їх припинили перетворювати на рабів.

Протягом XVII ст. звичне уявлення про те, що військовополонені перебувають під владою окремих осіб чи загонів, які захопили їх у полон, зникло. Тепер стали вважати, що вони знаходяться під владою того монарха, збройними силами якого вони захоплені. Проте практика поводження з ними як зі злочинцями залишалась здебільшого без змін.

Лише у XVIII ст. поширюється думка, за якою перебування в полоні має бути лише засобом, спрямованим на те, щоб завадити полоненим повернутися до лав ворожого війська і знову брати участь у бойових діях. Згідно з цією точкою зору, захоплення в полон варто принципово відрізняти від ув'язнення за злочини.

Протягом XIX ст. отримав загальне визнання принцип, за яким той, хто захопив у полон, має забезпечити військовополоненим режим, аналогічний тому, який визначений для його власних військ. Гаазька конвенція 1907 р. встановила вичерпні правила щодо утримання в полоні. Та Перша світова війна внесла свої корективи. Тому 29 липня 1929 р. підписується нова Гаазька конвенція, яка містила замість 17 статей конвенції 1907 р. 97.

Згідно з основними положеннями, військовополонені перебувають під владою уряду, збройні сили якого захопили їх у полон. Протягом перебування у полоні з ними належить поводитися гуманно і захищати від насильства, образ і суспільної допитливості. Їх особистість і честь мають поважатись. Держава, яка захопила їх у полон, має забезпечити їх утримання. Відмінності в режимі утримання військовополонених припустимі лише на основі відмінностей військового рангу, стану здоров'я, професійних здібностей чи на основі відмінностей статі. Репресалії щодо військовополонених забороняються (що є одним із найбільш важливих нововведень конвенції 1929 р.).

Конвенція містить детальні правила щодо тієї інформації, яку той, хто взяв у полон, має право вимагати від полоненого, щодо розміщення військовополонених в таборах, заборони застосування колективних дисциплінар-

них стягнень та використання на роботі у приватних осіб, на небезпечній чи шкідливій для здоров'я роботі тощо.

Починаючи з XVII ст., між різними державами було укладено кількості спеціальних договорів про догляд за пораненими та про звільнення захоплених у полон військових лікарів. Однак до другої половини XIX ст. у цій області не існувало загальних норм міжнародного права, якщо не враховувати заборону вбивати і калічити поранених і жорстоко поводитись із ними. У 1864 р. в Женеві зібрався конгрес, на якому було представлено 12 держав. Результатом його роботи стала конвенція про покращення долі поранених у діючих арміях, підписана 22 серпня 1864 р. 6 липня 1906 р. представниками 35 держав, зокрема всіх великих держав, була підписана нова Женевська конвенція. Досвід Першої світової війни показав необхідність внести доповнення до неї. Тому представники 47 держав 1 липня 1929 р. зібралися в Женеві на конференцію (перед нею також стояло завдання підписання конвенції про режим військовополонених), а 29 липня 1929 р. представники 33 з них підписали конвенцію про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях, інші 14 держав приєдналися до неї пізніше.

Згідно зі ст.ст. 1–5 конвенції особи, що офіційно належать до армії, у разі їх поранення чи хвороби мають користуватись, незалежно від їх національності, повагою, захистом і доглядом із боку воюючого, під владу якого вони потрапили. Хворі і поранені, які потрапили під владу супротивника, вважаються військовополоненими. Після кожного бою командує військами, за яким залишилось поле битви, зобов'язаний прийняти відповідні дії щодо розшуку поранених і померлих та захисту їх від грабежу чи поганого поводження з ними. Для того, щоб забезпечити пораненим і хворим належний догляд, пересувні санітарні формування і постійні санітарні заклади мають користуватись охороною і заступництвом воюючих.

Ще одним важливим моментом здійснення військової окупації є застосування репресалій. Характерною їх рисою є те, що вони, як правило, стосуються тих осіб, які або не мають жодного відношення до актів супротиву, що викликають репресалії, або їх участь у таких актах неможливо довести.

До прийняття Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р. [11] міжнародне право допускало застосування репресалій для того, щоб примусити державу противника, його збройні сили чи його населення, якщо вони порушили якісь норми військового права, дотримуватись їх надалі. При цьому той, хто застосовував репресалії, сам ставав порушником міжнародного права. Таким чином, військові репресалії були виключно засобом примусу і в жодному разі не мають використовуватись як засіб покарання чи помсти.

На Брюссельській конференції 1874 р. було зроблено спробу врегулювати норми і характер військових репресалій у міжнародному масштабі. Однак зробити це не вдалося. Тому на обох Гаазьких конференціях 1899 і 1907 рр. це питання більше не піднімалося. У 1899 р. його лише торкнулися мимохідь під час обговорення ст. 50 Гаазької конференції про закони і звичаї сухопутної війни. У цій статті закріплюється положення, що через дії окремих осіб, за яких весь народ не може нести відповідальність, населення не має піддаватись жодному покаранню. Редакційний комітет і спеціальна комісія, яка займалася розробленням конвенції про закони сухопутної війни, встановили, що ст. 50 не є преюдиціальною з питання про репресалії.

Отже, лише завдяки Женевській конвенції про захист цивільних осіб у військовий час, прийнятій 12 серпня 1949 р., репресалії, спрямовані проти цивільних осіб, а також захоплення будь-яких заручників були абсолютно заборонені.

Висновки. Такими були основні вимоги цивілізованого суспільства щодо прав і обов'язків воюючих сторін під

час здійснення військової окупації, які визначали правове становище на окупованих територіях на середину ХХ ст. Вони значною мірою враховували і захищали інтереси місцевого мирного населення, військовополонених, передбачали певні правила щодо заволодіння і використання різних видів власності, використання зброї, виплат контрибуцій, застосування репресалій, певний порядок по-

водження з пораненими і мертвими воїнами, становища судових органів, обов'язок окупаційної влади вживати заходів із метою налагодження громадського і господарського життя, заборону на включення окупованої території до складу держави-окупанта тощо та стали основою сучасної системи юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовк О. Закони та звичаї війни: теоретико-правовий аспект / О. Вовк // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 3 (16). – С. 1–7.
2. Макаров І. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві / І. Макаров // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. № 3. – С. 193–195.
3. Левин І. Суверенитет / І. Левин. – М.: Юриздат, 1948. – 367 с.
4. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Ф. Лист. – Юрьев, 1917. – 626 с.
5. Оппенгейм Л. Международное право / Л. Оппенгейм. – Т. II. – Полутом 1. – М., 1949. – 439 с.
6. Догель М. О военном занятии / М. Догель. – Казань, 1898. – 361 с.
7. Юридический словарь. – М., Государственное изд-во юрид. л-ры, 1952.
8. Хайров Р. Генезис и периодизация правового института военной оккупации / Р. Хайров // Право и образование. – 2008. – № 2. – С. 153–159.
9. Международное право. Ведение боевых действий. Сборник Гаагских конвенций и иных соглашений. – М.: МККК, 1995. – 224 с.
10. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Ф. Лист. – Юрьев, 1912. – CLXXXIV с.
11. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и дополнительные протоколы к ним. – М.: МККК, 1994. – 320 с.